ڕەوتی سەرهەڵدانی شێعری نیشتمانی و سیاسی لە موکریان

(لە شەڕی یەکەمی جیهانییەوە تا کۆماری کوردستان)

(١)

س.ج. هێرش

ئەگەر بمانەوێ لە پڕۆسەی شێعری نیشتمانی و سیاسی ئەو بەشەی کوردستان واتە موکریان بدوێین، ناچارین دەبێ بارودۆخی کۆمەڵایەتی و سیاسی سەردەمی لەبەرچاوگیراو، بەتایبەت ئەو هۆیانەی کە بەستێنی ئەو دیاردەیان لە کوردستانی ژێردەستەڵاتی ئێران پێکهێناوە، بەکورتی و بەپێی توانا لێک بدەینەوە.

هەروەک دەزانین تا پێش شەڕی جیهانی یەکەم، کوردستانی ڕۆژهەڵات سەرەڕای ئەوەیکە گەلێک بزووتنەوەی جۆراوجۆری کۆمەڵایەتی و سیاسی بە خۆیەوە دیوە، بەڵام لە هیچکامیاندا نە تەنیا هەستی نەتەوەیی و شعوری میللی لە حاند هەستی دینی و ئایینی و عەشیرەییدا پڕ ڕەنگ نەبووەتەوە، بەڵکوو شوێنێکی ئەوتۆشیان لەسەر ڕەوتی ڕۆشنگەری و شعوری کۆمەڵایەتی خەڵک دانەناوە. هەر بەو پێیەش لایەنی شێعری نیشتمانیش سەری هەڵنەداوە. دیارە ئەوەش زیاتر پێوەندی بە باردودۆخی کۆمەڵایەتی و نزم بوونی ڕادەی خوێندواری کۆڕ و کۆمەڵانی ئەو سەردەمەوە هەبووە و غەیری ئەوەش چاوەڕوان نەدەکرا.

یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی شێعری کلاسیکی کوردی ئەوبەشەی کوردستان واتە «لقی موکریان»ی سەر بە«ڕێبازی سۆران» (بە ڕێبەرایەتی نالی)، لانیکەم لەم قۆناغەدا، دوورەپەرێزی بووە لەو بیر و بۆچوون و دەربڕینەی کە «هەستی نەتەوایەتی»تێدا دەبریسکێتەوە. هەرچەند بیر و بۆچوونی نیشتمانپەروەری و هەستی نەتەوە خوازی زۆر پێشتر لە «مەم و زین»ی خانی شاعیری گەورەی کورددا، ڕەنگی دابۆوە، بەڵام پەیام و هاوارە مێژوویییەکەی لەو بەشەی کوردستاندا، زۆر درەنگتر تەقییەوە.

دەوەدا شک نییە کە شعوری میللی و هەستی نەتەوایەتی پێوەندییێکی ڕاستەوخۆی بە فۆرماسیۆنی کۆمەڵایەتی، شێوەی بەرهەمهێنان، ڕادەی شارنشینی و شارستانی، پلەی خوێندەواری، زەوقی فەرهەنگی و هەروەها چۆنێتی ئاوێتە بوونی چین و توێژەکانی کۆمەڵگەوە هەیە. بۆیە ناکرێ ئەو ئەرک و مەبەستەی کەوا ئەوڕۆ لە ڕوانگەی نەتەوایەتییەوە بۆ شێعر لە بەر چاوی دەگیرێ، لەبەر چاو گیرابا. هەڵبەت دەبێ ئەوەش بگوترێ کە ئەگەر زمان وەک دیاردەیێکی زەق و لایەنێکی گرینگ بۆ نواندن و نیشاندانی هەستی نەتەوایەتی بە حیساب بێ، دیارە شێعری کلاسیکی کوردی تا ئەو سەردەمە خزمەتێکی زۆر شیاوی لەوبارەوە کردووە. بەڵام نابێ ئەوەشمان لەبیر بچێ کە شێعر و شاعیری لە ئەساسدا ئەو ئەرکەی نەبووە و بە پێی بارودۆخی کۆمەڵایەتیش نەیدەتوانی هەیبێ. گریمان ئەگەر ئەو زەوق و توانایییەش هەبایە، لە چوارچێوەی پێوەندیی زەویداری و سیستمی کۆچەری ـ عەشیرەییدا نەدەگونجا. ڕەنگە ئەو قسەیەی «واسیلی نیکیتین» بێ جێ نەبێ کە گوتوویە: «ئەدەبی نووسراوی کوردی جگە لە دەرەتانێکی تەسک بۆ فیۆداڵە خوێندەوارەکان و هەروەها توێژێکی کەم لە ڕۆشنبیرانی خاوەن ئامانجی نەتەوەیی شیاوی دەست پێڕاگەیشتن نەبووە. کەچی زۆربەی خەڵکی کورد کە لە نێو چەندین وڵاتی بێگانەدا بڵاوبوونەوە لە ئەدەبی نووسراو بێبەش کراون؛ سەرەڕای ئەوەش چینەکانی سەرووی ئەو نەتەوەیە خۆیان بە کۆڕوکۆمەڵانی هاوتەرازی کۆمەڵایەتی ئەو نەتەوانەوە دەبەستنەوە کە حوکمیان بە سەردا دەکەن و لە زمانی ئەوان(تورکی یا فارسی یا عەرەبی و هێندێک جاریش هەرمەنی) وەک زمانی ئەدەبی بۆ بەجێگەیاندنی پێوەندیی سیاسی و فەرهەنگی کەڵەک وەردەگرن».[1] بێ لەوەش دین و ئایین و تەریقەتەکانیش کەم تا زۆر وەک ڕاگر و پارێزەری نیزامی کۆنی کۆمەڵایەتی، ئەو بوارەیان نەدەرەخساند کە شێعر زیاتر لە ئەرکی دیاریکراوی خۆی، پەل بۆ «بیدعەت» و شتی نەخوازراو ڕابکێشێ. هەر بۆیەشە لەو قۆناغەدا کە قۆناغی شێعری سۆفیەگەریی یە، هۆشیاری کۆمەڵایەتی و هەستی نەتەوایەتی لاوازە. لەگەڵ ئەوەشدا زۆر ناڕەوا دەبێ ئەگەر لە بوونی تەریقەتەکانی کوردستان بەتایبەت قادری و نەخشبەندی بۆ شوێندانان لە سەر پڕۆسەی شێعر و شاعیریدا، چاوبپۆشین. دوای ڕووخان و لەناوچوونی ئەمارەتە کوردییەکان، مەزگەوت و تەکیە و خانەقا وەک بنکەیێکی گرینگی کۆمەڵایەتی، گەورەترین خزمەتیان لە بواری بووژاندنەوە و پەرەپێدانی شێعر و ئەدەبی کوردیدا کرد کە دەشێ لەو بارەوە وەک نێوەندێکی ئاماڵ دەوڵەتی کوردی لە قەڵەم بدرێن. بۆ نموونە شاعیرانی دەستەی یەکەمی موکریان، وەکوو: «ئەحمەدی کۆری موکریانی»، «مەلا ساڵحی حەریق»، «میسباحی ئەدەب» و «وەفایی مهابادی» و زۆری دیکە... ئەگەر ڕاستەوخۆ پەروەردەی نێو حوجرەی مزگەوت و خانەقاکانی «بورهان»و «زەمبیل» و «شەمزینان»نەبووبن، لانیکەم جارجار بە ئاوی خاوێنی ئەوێ، دەستنوێژی عیشق و خۆشەویستییان شوشتووە و حاڵەتی جەزبەیان گرتووە و شێعریان گوتووە. هیچ عەیب و شوورەییش نەبووە، ئەو بارودۆخەی ئەوان تێیدا دەژیان هەر ئەوەی هەڵدەگرت.

شاعیرانی ئەو سەردەمە بە تێکڕایی جیهانبینی یەکێتی بوون(پانتەئیستی) و ئەوپەڕی سروشتی(ئیدەئالیستی) یان هەبووە و زیاتر باسی عیشق و عیرفان و سروشت و پێوەندییەکانی ڕوحی و مەعنەوییان کردووە و تانەت لە دەربڕینی گەورەترین کارەسات و ڕووداوی سەردەمی ژیانی خۆیانیش، چاویان پۆشیوە. بۆ نموونە شاعیرێکی گەورەی وەک وەفایی کە مرید و میرزای شێخ عوبەیدوڵلای نەهری بووە، سەبارەت بە ڕاپەڕینە مێژووییەکەی ساڵی ١٨٨٠ی شێخ دژ بە حکوومەتی قاجارەکان، جگە لە چەند پارچە شێعر کە ڕاستەوخۆ بە شێخی هەڵاگوتووە، شتێکی ئەوتۆی لەو بارەوە دەرنەبڕیوە.

هاوکات لەگەڵ هەڵائیسانی شەڕی یەکەمی جیهانی و داگیرکرانی کوردستان لە لایەن هێزەکانی ڕووس و عوسمانییەوە، قورسایی باری شەڕ دەکەوێتە سەر ئەستۆی خەڵکی هەژار و ناتەیار و بێ چەک و مەچەکی کورد. لەم هەلە

ناسکەدا، بەشێک لە شێخەکان و سەرۆکە ئایینییەکانی کوردەواری دەبنە بڵێندگۆی ئیسلامخوازی عوسمانییەکان و لە بری ئەوەیکە خەڵکی بێلایەن بهێڵنەوە، دژی سپای رووسی تێزاری هانیان دەدەن و بەمجۆرە زۆربەی خەڵکی کورد لەسەرۆک عەشیرەتەکانەوە را بگرە هەتا چین و توێژە جۆراوجۆرەکانی شارەکان، لە رووی ناچارییەوە دەکەونە نێو شەڕێکی نەخوازراوی لاپەرەسەنی کە جگە لە ماڵوێرانی و کوشت و کوشتار و سووتانی زەویوزار، هیچ چەشنە بەرژەوەندییێکی لە بواری کۆمەڵایەتی ـ سیاسی بۆ گەلی کورد تێدا نابێ و تەنانەت گەلێک لە کەسایەتییە ناودارە بێلایەنەکانی ئەو سەردەمەش، بە تاوانی لایەنگری لەم و لەو بە دەست هێزی داگیرکەری رووس و عوسمانی دەکوژرێن و لەدار دەدرێن.[2] لە ئاکامی ئەو شەڕ و شوڕانە، قاتی و قڕی و گرانی لە کوردستان گەیشتووەتە پلەیێک کە خێزان ناچار بووە لە برسان منداڵی خۆی بخوا[3]. بەم جۆرە چوارچێوەی رەوتی ئاسایی کۆمەڵگەی کوردەواری بە تەواوی لێک دەترازێ. بۆیە لەو قۆناخەدا دەراوی زانیاری سەبارەت بە چالاکی فەرهەنگی و ئەدەبی (شێعر و شاعیری) زۆر لێڵ و ناڕوونە. دیارە لێرەدا مەبەست ئەدەب و شێعری نووسراوەیە، دەنا کورد لەو کاتەدا لە بواری ئەدەب و شێعری فۆلکلۆرییەوە بەهەمان ئەندازە کە نەخوێندەوارە، بە هەمان ئەندازەش دەوڵەمەندە.

تا ئەو جێیەی من ئاگادار بم و مەرجیش نییە وابێ، لەو قۆناغەدا جگە لەچەند پارچە شێعری کوردی، بەرهەمێکی ئەوتۆی شێعریمان بۆ نەماوەتەوە کە بتوانێ پرۆسەی چالاکی ئەدەبی و شێعری پێ دەربخرێ. یەکێک لەو پارچە شێعرانەی کە بە یادگار ماوەتەوە و تارادەییێک رووداو و کارەساتەکانی شەڕ دەردەخەن، پارچە شێعرێکە لە «**عەلی بەگی حەیدەری**» (۱۸۷۲-۱۹۵۶)، کە سەبارەت بەو کوشتار و تاڵانەی کە لە لایەن رووسەکانەوە لە ناوچەی موکریان و بەتایبەت لە سابڵاخ کراوە، گوتراوە:

لەو دەمـــەی تاقم لە دیداری عـــەزیزانی وەتەن
دائیـما جـووتم لەگـەڵ غـەم، هەمـدەمی حـوزن ومیـحـەن
تۆزی خـاکی هەرمـیلێ ی تۆ سـورمـەیی چاوی دڵە
ئاوی سـەرچاوەی زوڵاڵی شـەربەتی ڕوح و بەدەن
حـوببی تۆ دینی منە، ئایینی من، ئیـمـانی من
یاد و فـکری ئاو و خـاکت شـوغڵ و ویردی مـن وەتەن
گـوڵبنی گـوڵزارەکـەی تۆ بوو کـە جـێی قـومری و هەزار
ئاشیـانەی جوغـدە ئێسـتا بۆتە جـێی زاغ و زەغـەن
شـار و بازارت دەڵێن سـەرپاکی وێران وخـەراب
مـوڵک و ئاسارت هەمـوو پامـاڵ و خـاڵی و بێ سـەکەن
کـووچە و شـارت کـە پڕ ئاهووی خـوتەن بوو بێ خـەتا
جـوملە وێران و خـەرابن، پڕ لە سـەگـبـاب و لە سـەن
حـەیفـە وا، بێ قـوتبە قـیبلەت بێ سـەفا باغی وەفا
سـەیرە وا، بێ سـەیرە پرد و گـۆلەکـەی قـازی حـەسـەن
مـینبەر و مـزگـەوتی سـوور و حـوجرەکـان وحـەوشەکـەی
پاکی جێ دەسـتەی قـشوون و پاکی جێ وەعزی قـەشـەن
دڵبـەرانت بوونە یەخـسیـر، چوونە قـەفـقـاز و سـبیـر
نەوجـەوانانت هەمـوو کـوژران و نێـژران بێ کـەفـەن
حـەشـرە واوەیلایە ئەورۆ کـەربەلایە شـاری مـە
کـوشـتـنە، تاڵانە، یەخـسـیـرە، کـەوا دێن و دەبەن
ڕەنجی مـوسلیم بێ حـیسـابە، ڕەحـمەتێ یا مـوستـەفـا
زوڵمی کـافـر بێ ژمـارە غـەززەبی، یا زوڵمیـنەن
ئەی خـودا هەر کـوردە یەخـسیـری هەمـوو میـللەت بووە
دەی! «عـەلی» تا چاک نەفـەوتاوە، بڵێ فکرێ بکەن[4]

عەلی بەگی حەیدەری، هەرچەند لەو پارچە شێعرەدا بە شێوەییێکی زۆر جوان و بە هەستێکی پاک بەشێک لە رووداو و کارەساتەکانی ئەو سەردەمەی بۆ تۆمار کردووین، بەڵام چونکە خۆی یەکێک لە شاعیرانی سەر بە خانەقای بورهان بووە، رووداوەکانی زیاتر لە روانگەی جیهانبینی مەزهەبییەوە زەق کردووەتەوە تا لە روانگەی نیشتمانییەوە. راستە کوشتار و تاڵان و برۆی رووسەکان لە ماوەی چەند ساڵان لە کوردستاندا بێ وێنە بووە، بەڵام زوڵم و سەرەڕۆیی و دڕندەیی عوسمانییەکانیش دەستێکی کەمیان لەوان نەبووە.

ئەوەی راستی بێ، لە کوردستانی موکریان، سەرەتای شێعری نیشتمانی و سیاسی لە پێناو ئامانج و بووژاندنەوەی هەستی نەتەوەیی، هاوکات لەگەڵ داگیرسانی شەڕی یەکەمی جیهانییەوە بە هۆی دوکتور «مستەفا شەوقی» (مەستەفا قازی ناسراو بە قازی زادە) دەستی پێکردووە کە لە ساڵی ۱۸۹۶ لە سابلاغ (مهاباد) لە دایک بووە و لە ساڵی ۱۹۵۰دا مردووە. ئەو لە بنە ماڵەی قازی مهابادە و ئامۆزای قازی عەلی (باوکی پێشەوای قازی) و کوڕی قازی لەتیفە.[5]

بەگوێرەی ئەو کۆمەڵە شێعرانەی کە لە بەردەست دان، ئەگەر مستەفا شەوقی خاوەنی ئەو شێعرانە بێ کە لە سەرەتای لاویدا نووسیونی، بە بەراوردکردن لە گەڵ ئەوە کە لە ساڵی ۱۹۵۰دا کۆچی دوایی کردبێ، دەبێ بەرهەمی شێعریی گەلێک لەوە زیاتری لە پاش بە جێ مابێ. بەهەرحاڵ مەستەفا شەوقی یەکێک لەو شاعیرانەیە کە لە سەر بەستێنی شێعری کلاسیکی کوردی و لە سەر هەمان رووخسار و شکڵی باوی دەربڕین، ئاماڵ گۆڕانێکی لە باری ناوەڕۆک و کاکڵەوە بەدیهێناوە. واتە بە پێچەوانەی شاعیرانی پێشوو، نەهاتووە شێعری ڕووتی بێ پشتیوانە، یان دەربڕینێکی گشتی بێژانە بێنێتە ئاراوە. هەرچەند ئەویش کە خۆی لە سەرەتای لاویدا لە خانەقای بورهان خوێندوویەتی و پێگەیشتووە، لە بیر و بۆچووندا زیاتر بۆ لای لایەنگیری لە عوسمانییەکان دادەشکێتەوە تا رووسەکان، بەڵام هەرچۆنێک بێ، وەک نوێنەری تازە پێگەیشتووی توێژی ڕۆشنبیری ئەو سەردەمە، هەوڵی داوە کوڕ و کۆمەڵانی خەڵکی کورد بەرەو بیر و ئامانجی پێشکەوتنخوازانە هان بدا و هەستی نەتەوایەتی وکوردایەتییان وەخۆ بخا. بەتایبەت دوای ئەوەیکە مستەفا شەوقی بە مەبەستی خوێندن وڵات بە جێ دێڵێ و لەگەڵ کوڕ و کۆمەڵانی ئازادیخوازی دەرەوەی وڵات لە شاری ئیستانبوول ئاشنا دەبێ[6]، هەم لە باری جیهانبینییەوە و هەم لە باری بیر و بۆچوونی نیشتمانییەوە گۆڕانێکی قووڵی بە سەر دادێ و لە سەر مەسەلەی کوردان و هۆی وەپاشکەوتنیان (نەخوێندەواری و جەهل و نیفاق) زیاتر وردەبێتەوە؛ بۆیە ناوەڕۆکی شێعرەکانی لە چاو ئەو کاتە، دەربڕی هەستێکی کوردانە و نیشتمانپەروەرانەن.

مستەفای شەوقی سەرەڕای ئەوەیکە ڕیشەی دەرد و ڕەنجی کۆمەڵایەتی و دواکەوتوویی کۆمەڵگەی کوردەواری چ بە شێعر و چ بە نووسراوە باس دەکا، تا ئەو جێیەی لە توانائیشیدا بووبێ، هۆ و سەبەب و ڕێگا چارەشیان ڕوون دەکاتەوە. ئەو، لە پارچەشێعرێکیدا کە بە بۆنەی قەتلوعامی (سابڵاغێ) لە لایەن رووسەکانەوە گوتوویەتی دەڵێ:

جـەبین مـینایی زێو، کـوردی هومـا، خـاڵ مـشکی تاتاری
شـەدەشل، چاو بەکل، ڕوو سـوورە گـوڵ، تەڕڕاڕ و عـەییاری
....

وەرە تا شەرحی ئەحوالی دڵی خۆمت لە بۆ بێژم
وەرە تا من بە فرمێسکم بشۆم بۆت پەردەیی تاری
عەلیمولڵا لە پاش تەشریف و چوونی تۆ لە (سابڵاغێ)
وەتەن وێران و ماڵ سووتاو و کیژ بێ لاو و خوێن باری...
دە نێو مێرگۆڵەکاندا سووشیی[7] زەرد و هەڵاڵەی سوور...
لە باغ و باغچەکاندا بولبولی شەیدا و پاساری
بە زوڵم و جەوری دوشمن بوو، بەهاریان زەردە پاییزێک
لە بێ ڕەحمیی و دڵ سەختی بە باریان بار لە لێو باری
لە ئاغایان و ئەشراف و مەلایان کەس نەما ئەورۆ
لە سەر ئەنقازی ماڵیان خۆ دەخوێنن کوند بە بێ عاری
لەوەی پێش من کە دەمگوت ئەی برایان غەفڵەتو بەس بێ!
جەفات فەرموو و تەعنەت دا کە شەوقی پووچە بازاڕی؟
ئەوێ وەختی ئەتۆ مەست و غرووری حوسن و ئانت بووی...
ئەتۆ شا و من جەوانێکی فەقیر بووم ڕوو بەشەر[8]، شاری
لە تیژی ئاگری عیشقی تۆ زێهنم هێندە مودریک بوو!
کە ئەو ئەحواڵەکانم یەک بە یەک دیبوو بە بێداری[9]

هەروەک دەزانین لە شەڕی یەکەمی جیهانی گەلێک لە عەشیرەت و بنەماڵە شارەییەکانی کوردستان کەوتنە نێو ئاگری شەڕێکی نەخوازراو و داسەپاو، کە بە تێکڕایی کۆمەڵگەی کوردەواری ئەو سەردەمەی بە سەر سێ بەرەی جیاوازدا دابەش کرد، بەرەیێک لایەنگری هێزی ڕووس و بەرەیێک لایەنگری هێزی عوسمانی(کە هاوپەیمانی ئاڵمان بوو) و بەرەی سێهەمیش بەرەی دژ بە هەردوولا، واتە هەم ڕووس و هەم عوسمانی بوو. بەشێک لە شێخ و خەلیفەکانی سەر بە ڕێبازی نەخشبەندی بۆ نموونە:شێخ حیسامەدین(ی تەوێڵە) و مەولانا محەمەد سادقی مەرزینگ (خەلیفە و سەرپەرستی خانەقای بورهان دوای وەفاتی شێخ) [10]، بەرەی یەکەم پێکدێنن کە بە هەواخوازی لە ئیسلام و لایەنگریی لە عوسمانی دژی هێزی داگیرکەری ڕووس فتوای جیهاد دەدەن و زۆربەی عەشیرەت و بنەماڵەکانی سەر بەو خانەقایانە لە موکریان، لە شەڕ و ڕووداوەکاندا بەشداری دەکەن. بەرەی دووهەم واتە لایەنگری لە ڕووس و دژی عوسمانی لەلایەن خانەقای شەمزینان بە ڕێبەرایەتی شێخ عوبدولقادری شەمزینان[11] و بەرەی سێهەمیش کە بەشێک لە سەرۆک عەشیرەت و بنەماڵە و حاکمەکانی موکریان دەگرێتەوە پێکدێ کە یەکێک لە بە ناوبانگترین سەرداری ئەو شەڕانە قازی فەتاحی شەهیدە کە لە پێناو بەرگری و دیفاع لە شاری سابڵاغ، لە شەڕێکی نابەرانبەردا بە دەست ساڵداتەکانی ڕووس دەکوژرێ و بەشێک لە خزم وکەسوکارەکەی بە دیل دەگیرێن[12] کە «عەلی بەگی حەیدەری» لە شێعرکەیدا ئیشارەی پێکردووە. هەڵبەت جێی خۆیەتی ئەوەش بگوترێ کە شەڕ و بەرەنگاریی خەڵکی کوردستان، چ لە ئاست هێزی ڕووس و چ لە ئاست هێزی عوسمانی، هەڵوێستێکی دروست و نیشتمانپەروەرانە بووە، چونکە هەرچۆنێکی لە قەڵەم دەین ئەو شەڕ و خۆڕاگری و بەرەنگارییانە لە پێناو پاراستنی شەرەف و ناموس و نیشتمان بووە؛ هەرچەند ئەگەر بە پێی بارودۆخی ئەوکاتە ئاماڵ بەرەیێکی یەکگرتووی ڕێکوپێک بە دیهاتبایە ڕەنگە تەلەفات کەمتر بووبا و تورکە عوسمانییەکانیش نەیاتوانیبا لەلایێک ئاوا بە هاسانی لە هەستی ئیسلامەتی خەڵکی کورد کەڵک وەرگرن و لەولاش گەورە پیاوانی موکریان وەک حەمە خانی بانە، محەمەد حوسێنخانی سەردار، سەیفەدین خانی سەقز و شێخ بابا سەعیدی غەوسابات(کە خۆی شاعیریش بووە) ڕەپێچەکدەن و لە سێدارەیان بدەن. [13]

مەبەست لە هەتڵەبوونی باسەکە، دەستنیشانکردنی ئەو خاڵە بوو کە مستەفا شەوقی وەک ڕۆشنبیرێکی خوێنگەرمی شارەیی ئەو سەردەمە، زۆر ڕێی تێدەچێ کە چەشنە بیر و بۆچوونێکی گەڵاڵەکراوی سەبارەت بە شەڕ و بەرگری هەبووبێ بەڵام ئەم گەورە پیاوەی کە لە شێعرەکەدا مەبەستێتی ـ من ڕۆرتر بیرم بۆ لای مەولانا محەمەد سادق بڕ دەکا تا بۆ لای قازی فەتاح ــ بە گوێی نەکردووە و پاشان دەرکەوتووە کە پێشبینییەکانی وەڕاست گەڕاون و دیارە ئەو تیژ زەینییەش هەر بە هۆی ئاگری عیشقی ئەو کەسە بووە کە شێعرەکەی بۆ ناردووە.

لەو پارچە شێعرانەی کە بە دەستەوەن زۆربەیان ئەوە دەسەلمێنن کە شەوقی دەبێ لە سەرەتای دەستپێکردنی شەڕی یەکەم لە وڵات بووبێ و پاشان بەرەو هەندەران پەرەوازە بووە؛ بۆیە تەنانەت لەو جێیەی کە بە زمانی غەزەلیش دەدوێ، سۆزی نیشتمان و ئەو وێنە تراژێدییانەی کە بە چاوی خۆی بینیویە کاریان تێکردووە و ڕەنگیان داوەتەوە. شێعرەکانیشی جگە لە یەک دوو پارچە نەبێ، هەموویانی دەبێ لە دەرەوە نووسی بێ. کەسێک کە شەڕگەی نەدیبێ و وێنە تراژێدییەزیندووەکانی لە مێشکیدا هەڵنەگرێتەوە ناتوانێ دەربڕی ئەو هەستە لە جۆشە و دەرخەری ئەو دیمەنە شاعیرانەیە بێ. ئەو، لە پارچە هۆنراوەی «حەسەبی حاڵ دەگەڵ وەتەن»دا، دەڵێ:

خەملیوە لە سەر قەبری جەوانان گوڵ و لالە؟
یا سووریی خوێنە کە بڵێی ڕەنگەکی ئاڵە
پێش تابشی خورشید، فەلەک وەقتی بەهاران،
وەک چاو لە فرمێسکی منە، قەترەیی ژاڵە
ئەی بادی سەبا، هەستە گوزەر کە بە وەتەن دا
پەخشان بکە سەر ئەرزی وەتەن بۆنی گوڵاڵە!
با بێت و بە تەئسیری فسوونی نەفەسی تۆ
وەک غونچە بپشکوێ دەمی ئەو کوردە کە لاڵە
با بێت و سبەینان ئەلەم و دەردی شەوی هەجر
بێژێ، کە لەوەی پاش خەوی مە، مەحزی وەباڵە!
قەهری فەلەک و جەوری ڕەقیب و ستەمی دۆست
سەر ناسیەیی پڕ شکەنی کرد بە قەباڵە
چارت نییە ئەورۆکە ئەتۆ دەستە شکاوی
بەد مەستیی مەی بوو کە شکا جام و پیاڵە
شەوقی وەرە لەو غوربەتە مائیل بە وەتەن بە
بێ خاکی وەتەن عیززەتی تۆ مەحزی خەیاڵە..
بەو کاکۆڵی ڕەش ڕەنگە! کەوا بۆزی فیراقە
با ڕام بێ لە بۆت فەزل و هونەر چونکە حەلاڵە[14]

ئەگەر لە لایەنی زێدەگۆیی و زێدە بێژی چاو بپۆشرێ، ئەو غەزەلەی شەوقی یەکێک لە جوانترینێ و پڕ ناوەرۆکترین غەزەلی شێعری کوردی بە حیساب دێ و لە هەمان کاتدا بە گرینگترین شێعری نیشتمانی. دەتوانم بە ڕاشکاوی بڵێم کە شەوقی، بەو پارچە شێعرە و بەتایبەت بە گوتنی بەیتی چوارەم، تەوای ئەو کەلێن وکۆلێن و بۆشاییەی کە لە بواری شێعری نیشتمانییەوە تا ئەم قۆناغە بەدیدەکرێ پڕدەکاتەوە. شەوقی، دەمی کوردی لاڵی بە خونچەیێکی نەکراوە چوواندووە کە تەنیا بای سەبا (کە پەیامی شاعیر خۆیەتی) دەتوانێ بیپشکوێنێ و وەک گوڵاڵە کە بیرخەرەوەی خوێنی هەزاران لاوە، زمانی گۆیان وەخۆیان بخا و داوای کراوەیی و ئازادی و سەربەخۆیی بکەن...

شەوقی لە پارچە شێعرێکی دیکەیدا زۆر بە وردی هۆی ئەم «لاڵی» و «دەستە شکاوی»و «بەدمەستی»یە واتە تێنەخوێندنەوەی بارودۆخی زەمانە و هەروەها

«شکانی جام و پیاڵە» لە چاوی ئەو کەسانەوە دەبینێ کە «دوژمنی» و «نیفاق» نەیهێشتووە بە عیلم و مەعریفەت خاکی پاکی وەتەن تێراو بکەن:

زمانی ئێمە شیرینە، هەواری ئێمە ڕەنگینە
بەڵا چونکە هەموومان دوژمنین زۆر سەعبە ئیدراکی
نیفاقی مە گوناهێکی عەزیمە جا ئوباڵی وی
بە گەردەن شێخ و ئاغا و مەلا و دەست و میسواکی [15]

ئەگەر بمانەوێ سەبارەت بە شێعر و پلەی شاعیریی شەوقی بە گوێرەی بارودۆخی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگەی کوردەواری قسەی ئاخرمان بکەین و بە ئاکامێکی شیاو بگەین، دەبێ بڵێین کە شەوقی یەکێکە لە ئاڵاهەڵگرانی **قۆناغی ڕۆشنگەریی** کە زوڵم و زۆریی داگیرکەران و دوژمنانی کورد لە لایێک و چەنددەستەیی و پاشکەوتوویی و نەخوێندەواری کۆمەڵگەکەی لە لایێکی دیکەوە کاریان تێکردووە و هەستیان هاروژاندووە، بۆیە بنەمای بیر و بۆچوونی نەتەوەخوازی لە تەواوی شێعرەکانیدا هەست پێدەکرێ. ئەو، لە باری شێعرەوە نە تەنیا ئارمانجخوازە بەڵکوو بە کردەوەش پیاوی کار و تێکۆشانە. شەوقی بە پێچەوانەی شاعیرانی دەستەی یەکەمی موکریان(**قۆناغی سۆفیگەری**) خاوەنی دەنگی ڕەسەنی سەردەمی خۆیەتی و بە زمانی ڕەخنە و سەرکۆنەکردن و پلارتێگرتن و هاندانی هەستی نەتەوەیی دەیەوێ گەلەکەی بەرەو جادە ڕێی شارستانی و ئازادی و بەختەوری ڕێنوێنی بکا.

هەروەک ئاگادارین، هاوکات لە گەڵ پەرەگرتنی بەکاوەخۆی سەرمایەداری لە ئێرانی سەدەی نۆزدە و بەرەوپێشچوونی پلەی شارستانی لە لایێک و هەوڵی پێکهێنانی حکومەتێکی بە هێزی ناوەندی و نوێکردنەوەی بنکەی دەسەڵات لە ئێران لە لایێکی دیکەوە، لە کوردستانیش کەم وزۆر چەشنە ئاڵوگۆڕێکی کۆمەڵایەتی و چینایەتی و فەرهەنگی بە تایبەت لە بواری هەستی نەتەوەییدا پێکدێ کە هەر وەک باسی لێوە دەکەین بە هاتنە سەرکاری ڕەزاشای پەهلەوی لە ساڵی١٩٢٥دا، ئەو دیاردەیە زەق تر دەبێتەوە.

جاری وایە مێژووش بەپێچەوانەی پرۆسەی قانوونمەندی کۆمەڵایەتی، دژ بە ڕەوتی ئاسایی خۆی وەها هەتلە دەبێ کە کەس سەرەدەری لێ ناکا ئەوەیکە لەو قۆناغەدا، بازی خۆشپەروازی پاشایەتی بە دەست چاوبەستانی ئینگلیس هەڵخرێ و بە سووران و تەقڵەلێدان لە سەر شەپکەی کۆنە سەربازێکی نەخوێندەوار بنیشێ، یەکێک لەو کارە سەیر و سەمەرانەیە. لەوەش سەیرتر سازکردنی مێژوویێکی دەستکردە کە ناسیۆنالیستە توند و تیژەکان، نەجاتی ئێران و «میللەتی ئێران» لە چاوی ئەو کۆنە سەربازە و پاشای داهاتووی ئێراندا دەبینن، بێ ئەوەی بارودۆخ و هەلومەرجی کۆمەڵایەتی دەرەوە و ناوەوە لێکبدەنەوە. ئەوەیکە هێندێک لە مێژوونووسانی هەندەری و ناوەیی دەوڵەتی دەستکردی پەهلەوی بە دەوڵەتێکی «مۆدێرن/ نوێباو» لە قەڵەم دەدەن، ئەگەر هەڵەیێکی ناشیانە نەبێ بێشک بۆچوونێکی بەرژەوەندخوازانەیە. دەوڵەتی مۆدێرن لە ئاکامی پرۆسەیێکی قانوونمەندی کۆمەڵایەتی پێکدێ کە تێیدا «مافی ژیان» و «مافی هاوولاتی» هەموو چین و توێژە جۆربەجۆرەکانی کۆمەڵ، بە گوێرەی قانوون لەبەر چاوبگیرێ و کەس حەقی نەبێ بە حوکمی سەرنێزە ئەو دیاردانە پێشێل بکا. جا با بزانین ئایا بە ڕاستی ئەو هەستی «ئێرانیگەری» و ئەو دەوڵەتی مۆدێرنە لە کوێ ڕا سەرچاوەی گرت و چۆن بوو دواتر بە وەلانانی ڕەزاشا ئاداری لە سەر پاداری نەما؟

هەر وەک ئاشکرایە دوای کۆتایی هاتنی شەڕ و بەتایبەت سەرکەوتنی شۆڕشی ئۆکتۆبر و کشانەوەی هێزەکانی ڕووس(بەر لە کۆتایی هاتنی شەڕ)، تەنیا مزنهێزێکی کە تەواوی چارەنووسی سیاسی ئێرانی کەوتە دەست، دەوڵەتی ئینگلیس بوو. دیارە ئەمریکاش لە بنەوە یاریدەدەر و هاوبەرژەوەندی سیاسەتی ئینگلیس بوو. دەوەدا شک نییە کە

«نارەزایەتی لە بێ وزەیی وڵات لە نێوان ساڵەکانی ١٩١٩-١٩٢١و لایەنگری لە پێکهاتنی حکوومەتێکی بەهێزی ناوەندی و خوازەری چاککاری، ڕەزاخانی یارمەتیدا و پێشرەفەتەکانی، ئینگلسیان زیاتر بۆ پشتیوانی وی هاوئاهەنگ کرد»؛ ئەوەش حاشای لێ ناکرێ هەر وەک «ژیرینسکی لە سەر نەخشی گرینگی وەزیری موختاری بریتانیا سێر پێرسی لۆرێن(Sir Percy Lorain)سەبارەت بە هێنانی ڕەزاخان و هاسان کردنەوەی کاری وی پێدادەگرێ و دەڵێ ئەوە لۆرێن بوو کە ڕەخساندی بریتانیا لە پشتیوانی شێخ خەزعەل دەست هەڵگرێ و دەسەڵاتی ڕەزاخانی بە سەردا بچارێنێ و ئەوە لۆرێن بوو کە ڕەزاخانی تێگەیاند کە سەری ناسازگاری لە گەڵ ڕووخانی قاجارەکان و دامەزرانی بنەماڵەییێکی تازە نابێ»[16]چونکە «بەگوێرەی بارودۆخی دەرەکی و ناوەکی ئێرانی ئەوسەردەمە، دەکرێ وای دابنێین سەرەڕای ئەوەیکە چ کەسێک وەزیری موختاری بریتانیا لە تاران بێ، کاربەدەستانی ئینگلیسی بە هاسانی کەسێکی وەک ڕەزاخانیان بۆ نەدەدۆزراوە کە بتوانێ دەسەڵاتی چەسپاو و هێمنایەتی ئێران بەرقەرار بکا، هەرەشە لە بەرژەوەندییەکانی بریتانیا نەکا و دەوڵەتی وی لەمپەرێک بێ لە نێوان ئیمپراتوری[بریتانیا] و سۆڤێت و کۆسپێک بێ لە سەر ڕێگای پەرەگرتنی بۆڵشویزم».[17]

وەختایێک ڕەزاخان لە ساڵی ١٩٢٥ بە نێوی «**پەهلەوی**» پاشایەتی ئێرانی بۆ مسۆگەر کرا، جگە لە بزووتنەوەی **سمکۆ** کە ماوەی چەند ساڵان درێژەی هەبوو و دەوڵەتی ناوەندی ئێرانی کوندە جەرگ کردبوو، بزووتنەوەیێکی ئەوتۆی گرینگ و جێی ترس نەمابوو کە بە یارمەتی ئینگلیس سەرکوت نەکرێ. بۆیە یەکێک لە هەنگاوە گرینگەکانی کە دەبوو لە پێناو دامەزرانی «ئێرانی نوێ» و ئامانجی «نوێخوازی» هەڵیهێنێتەوە، بە هێز کردنی قەوارەی ئەرتەش و پتەو کردنی نیزامی بۆروکراتیک ـ پۆلیسی بوو لە سەر ئەساسی کەم کردنەوەی دەسەڵاتی هۆز و عەشیرەت و نەتەوە نا فارسەکان. ڕەزا شا بە کەڵک وەرگرتن لە داهاتی لە حیساب نەهاتووی نەوت و بە بەهرەوەرگرتن لە سیاسەت و ئامۆژگارییەکانی ئینگلیس توانی حکومەتێکی تەواو پۆلیسی لە سەرتاسەری ئێران و بەتایبەت لە کوردستان دابمەزرێنێ.

دیارە «لەو بارەدا، ڕەزا شا لە لایەن بەشێکی زۆر لە ڕۆشنبیرانی خاوەن نفوزی ئێرانی کە پێیان وابوو هۆز و عەشیرەتەکانی نەژادی[نافارس] کۆسپێکی ئالەبارن لە سەر ڕێی نوێخوازی، پشتیوانی لێکرا. لەگەڵ ئەوەشدا، ڕەزا شا خۆی لە سەرەتاوە بۆ لە ناوبردنی هێندێک لە عەشیرەتە خاوەن دەستەڵاتەکان لە هێزی عەسکەری عەشیرەیی یارمەتی وەرگرت بەڵام ماوەیێکی پێنەچوو هەموویانی تێکشکاند. سەرۆکەکانی یان پەرەوەازە کرد، یان لە زیندانی ئاخنین و لەناوی بردن. هێندێکی چەک کردن و هێندێکیشی ناچار بە داسەکنان کرد و لە ڕێی ئامۆژیاری[فێر کردن و بارهێنان]، نفووزی بۆروکراتیک(ئیداری)، بەسەربازبردنی ئیجباری(مەشمول) و، گۆڕینی زمان و جلوبەرگ هەوڵی دا ئەوان بکاتە بەشێک لە کۆمەڵگەی فارس زمانان.»[18]

بەکورتی هەروەک نووسەر و لێکۆڵەرەوەی ئێرانی «شاهروخ مسکوب»دەڵێ:

«تەنیا ڕێگاییێکی کە تەقریبەن هەموو بیرکەرەوانی ئێراندۆست بۆ

دەرمانی پەرێشانی[ئێران]دۆزیانەوە، دوو ڕێی تێکنەڵقاو و یەک لایەنە بوو:

ـ ئێرانیگەری(ناسیۆنالیزم) لە ئیدەئۆلۆژیدا؛

ـ دەوڵەتی بەهێزی ناوەندی، لە گۆڕەپانی کردەوەدا.»[19]

کە گونجاندنی ناوەرۆکی هەردووک خاڵی ئەو سیاسەتە، لە پێوەندی لە گەڵ کوردستاندا جگە لە ستەمی کۆمەڵایەتی ـ سیاسی و نەتەوایەتی ـ فەرهەنگی، دوژمنایەتیکی ئاشکراش بوو بۆ تواندنەوەی یەکجاری نەتەوەی کورد لە نێو «هەوێتی نەتەوەیی ئێرانی»دا.

هەرچەند ڕەزاشا لە پێوەندی لەگەڵ خاڵی دووهەمدا توانی بە حوکمی سەرنێزە و هێزی عەسکەری هێمنایەتیکی ئاماڵ گۆڕستانی لە کوردستان پێکبێنێ، بەڵام سەبارەت بە خاڵی یەکەم سەرەڕای پروپاگەندەییکی زۆری ئیدەئۆلۆژی و سیاسی و فەرهەنگی، نەیتوانی کورد لە چوارچێوەی «هەوێتی نەتەوەیی ئێرانی»دا بتوێنێتەوە.

باوەکوو لەو سەروبەندەدا، هەروەک پیاوە قەدیمییەکانی موکریان دەگێڕنەوە و دەڵێن: «کەڵ بە موو بەند بوو»، کۆڕ و کۆمەڵانی خەڵکی کوردستان نەتەنیا سەریان بۆ ئیدەئۆلۆژی «ئێرانیگەری»ی شوڤێنیستە خاوەن دەستەڵاتەکانی دەوڵەتی ناوەندی شۆڕ نەکرد، بەڵکوو لە باری هۆشیاری کۆمەڵایەتی و هەستی نەتەوایەتیشەوە زیاتر تێهەڵچوونەوە.

ئەوەی پێوەندی بە شێعر و شاعیرییەوە هەبێ، دەبێ بڵێین، سەرەڕای ئەوەکە لەو قۆناغەدا بە ڕەسمی زمانی کوردی قەدەغە دەکرێ، شێعری کوردی کە هەم ڕەنگدەرەوەی بیر و بۆچوونی نیشتمانی و هەم دەربڕی نارەزایەتی لەدژی سیاسەتی تواندنەوەی فەرهەنگی و زمانی کوردی بێ، لە سەر بەستێنی شێعری شاعیرانی دەستەی یەکەمی موکریان(قۆناغی سۆفیگەری) ڕەوتی خۆی درێژە پێدا. بە ڕاشکاوی دەتوانین بڵێین کە یەکێک لەو سەنگەرانەی کە زمانی کوردی تارەداییک لە نەمان پاراست مەتەرێزی شێعر بوو، لە هەمان کاتیشدا چاکترین و هاسانترین چەکی بەرەنگاری کە تەنانەت خەڵکی نەخوێندەواریش دەیتوانی هەم بیێژێ و بیژنەفێ، هەم لەبەریشی بکا و بۆ خەڵکی دیکەشی بخوێنێتەوە. ئەوە لە کاتێکدایە کە لە سەر دەرگای هەموو مەدرەسە و ئیدارەکانیش نووسرابوو « بە فارسی قسان بکەن»[20]

دیارە لە نێو چین و توێژەکانی خەڵکی کوردستان، چ لەناچاری بێ و چ بە زۆرە ملی، هەبوون کەسانێک کە پشتیان لە زمان و ئەدەب و شێعری کوردی کرد و بەمجۆرە نەختاڵێک زەوقی فەرهەنگی و ڕەوتی شێعر و ئەدەبی کوردی کوێر بۆوە. بەڵام هەرئەندازە پرۆسەی دامەزرانی «ئێرانی نوێ» و هەستی ناسیۆنالیستی نەتەوەی سەردەست، ئەویش لە سەر حیسابی تواندنەوەی گەلانی نافارس، توند و تیژتر دەبوو، بەهەمان ئەندازەش هەستی نەتەوایەتی کوردیش کە وەک پۆلووی ژێرخۆڵەمێش وابوو لە ئاورگی شێعری کوردیدا دەگەشاوە. وەختاییک لە ساڵی ١٣١٣(١٩٣٤)، جێژنی هەزارساڵەی «فیردەوسی»دانەری شاهنامە، لە تاران بەڕێوەدەچێ، لە لایەن هەستیاران و شاعیران و نیشتمانپەروەرانی کوردیشەوە لە مزگەوت و خانەقا و دیوەخان و قاوەخانەکانی کوردستان لەوپەڕی حوکمی پۆلیسیدا، شێعری کوردی دەخوێندرێتەوە و بەمجۆرە چەشنە ئەدەبێکی بەرەنگاری لە نێو کۆڕ و کۆمەڵانی خەڵکی کورددا پەرەدەگرێ. لێرەدا جێی خۆیەتی هێندێک لەم شوێن و ناوەندانەی کە لە بواری بووژاندنەوەی شێعر و زمانی کوردیدا نەخشێکی بەرچاویان هەبووە و نەیانهێشتووە ئەو ئاگرە بکوژێتەوە، دەستنیشان بکەین و بۆ نموونە هێندێکیان ناو بەرین:

ـ خانەقای شەمزینان لە شاری مهاباد،

ـ خانەقای زەمبیل،

ـ دیوەخانی عەلیخانی ئەمیری،

ـ دیوەخانی میرزا ڕەحمەتی شافعی لە شاری مهاباد،

ـ مەحکەمە و دیوەخانی قازی عەلی و قازی محەمەد،

ـ خانەقای شەمسی بورهان...

هەرچەند لەو قۆناغەشدا زۆربەی شاعیرانی سەر بەم بنکەکۆمەڵایەتییە ئایینییانە هەر لە سەر شێواز و دەربڕینی کۆن شێعریان دەگوت بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ناکرێ سەبارەت بەکارتێکەری و شوێندانیان لە سەر داهاتووی شێعری موکریان بە تایبەت گەشەپێدانی زمانی کوردی چاویان لێ بپۆشرێ.

دوای هاتنەسەر کاری بنەماڵەی پەهلەوی و جێگیربوونی دەوڵەتی ناوەندی و پروپاگەندەکردن بۆ ئیدەئۆلۆژی ئێرانیگەری و «هەوێتی نەتەوەیی ئێرانی»، لە شێعر و ئەدەبی کوردیشدا کەم و زۆر چەشنە هەڵوێست و بەرهەڵست و نارەزایەتییێک لە حاند پێشێل بوونی مافی نەتەوەیی و فەرهەنگی، بەرجەستە دەبێتەوە و وردە وردە ڕێگا بەرەو شێوازییێکی دیکە کە تا دۆینێ زۆربەی شاعیرانی قۆناغی سۆفیگەری خۆیان لێ دەبوارد، خۆش دەکرێ. بەم جۆرە لەو سەردەمەدا کە دەنگی ئازادی لە گەروودا خەفە کرابوو، لە شێعری موکریاندا، تۆوی بەخۆداهاتنەوە و بیر و بۆچوونی پێشکەوتنخوازانە و هەستی نەتەوەیی لە شێوەردی زەرهەڵگەڕاو و لە ئاو بێبەشکراوی کۆمەڵگەی کوردەواری دادەچێندرێ. بە کورتی دەتوانین بێژین شێعری موکریان باوەکوو لەباری شکڵ و ڕووخسارەوە درێژەدەری هەمان شێوازی پێشوو بوو، بەڵام لە باری کاکڵ و ناوەرۆکەوە هێندێک تایبەتمەندیی بەرچاوی تێدا بەدیهات کە لەو خاڵانەی خوارەوەدا خۆ دەنوێنن:

ـ دەربڕینی هۆی پاشکەوتوویی و نەخوێندەواری و بەشخوراوی و ژێر دەستەیی کۆمەڵگەی کورد.

ـ نواندن و دەرخستنی زوڵم و سەرەڕۆیی حکوومەتی ناوەندی و لە قاودانی سیاسەتی دووڕوویی و کوردنامۆیی.

ـ ڕەنگدانەوەی ڕووداوە گرینگەکانی کوردستان، وەک ڕاگوێزانی هێندێک لە هۆز و عەشیرەتەکانی کورد بە زۆرەملی، قەدەغەکردنی زمانی کوردی، گۆڕینی شێوەی جلوبەرگی کوردی و داسەپاندنی شەپکەی پەهلەوی و...

ـ هاندانی کۆڕوکۆمەڵانی کوردەواری و هورووژاندن و ڕاکێشانیان لە پێناو ئامانجی نەتەوەیی و ئازادی و سەربەخۆیی.

ـ لۆمە و سەرکۆنەکردنی سەرۆک عەشیرەت و تاقمە دەستڕۆیشتووەکانی سەر بە دەوڵەتی ناوەندی.

ـ هەروەها ڕەخنەی توند و تیژ لە کار و ئاکاری دزێو و ناشیرینی کۆمەڵایەتی کە دەبنە هۆی دووبەرەکی(نیفاق) و بەدبەختی و ماڵوێرانی...

دیارە شێعر وەک دیاردەییێکی کۆمەڵایەتی، پێوەندی ڕاستەوخۆی بە ڕادەی خوێندەواری و زەوقی فەرهەنگی و پلەی شارستانی و ڕەوتی بەرەوپێشچوونی کۆمەڵگەوە هەیە، بۆیە شێعری موکریانی ئەو قۆناغەش ڕەنگدەرەوەی بارودۆخی کۆمەڵگەی خۆیەتی. ئەگەر تا دۆێنێ شێعری کوردی بە تێکڕایی دەربڕی چەشنە بیر و بۆچوونێکی عیرفانی و ئیدەئالیستی (خوداخوازی و ئینسانەوازی) و گشتی بێژانە و هەمەلایەنە بوو، لە مە بەدوا پێ دەنێتە قۆناغێکی ڕیئالیستی(کۆمەڵخوازی و نەتەوەنەوازی)و تایبەتبێژانە و یەکلایەنە کە هەم باری نەتەوایەتی تێدا بەرجەستە دەبێتەوە و هەم باری چینایەتی. لە نێو شاعیرانی موکریاندا بۆنموونە دەکرێ لە دوو شاعیری ناودار و مەزن **«مەلامارفی کۆکەیی (١٨٧٤-١٩٤٥)»** مەلا و پێشنوێژی مزگەوتی شادەرویشی شاری

مهاباد و، میرزا «**ئەبولحەسەنی سەیفی قازی**(١٨٧٧- ١٩٤٤)» ناسراو بە (سیف القضات) مامۆستای شاعیرانی موکریان نێو بەرین کە هەردووکیان بە هەق وێکهێنەری ئالقە و جەمسەری لایەنی چینایەتی و نەتەوایەتی شێعری موکریانن.

مەلا مارفی کۆکەیی سەرەڕای ئەوە کە لە گوتنی شێعری کۆمەلایەتی و ڕەخنەیی دا دەستێکی بەرزی هەبووە، کۆمەڵگەی کوردەواریشی باش ناسیوە و هۆی پاشکەوتوویی و نەخوێندەواری و چاولەبەری گەلی کوردی شارەزایانە دەست نیشان کردووە. ئەو لە پارچەشێعرێکیدا ئەو مەبەستانە بە ڕوونی دەردەبڕێ و دەڵێ:

ئەی میللەتی مەزلوم و فەقیر و دەستەوەستان
بێ عیلم و مەعاریف وەکوو ئەتفالی دەبستان
ئەی بێ بەش و بێ بەهرە لە ئازادی و شادی
مەحرووم وعەقەب کەوتوو وەکوو کوێر و ئەقوستان
بۆ بێخەبەرن دەوری جەهالەت سوپەری بوو
بێنووره چرای جامیعەیی بادەپەرستان
....
شاعیر وەرە قوربانی قەریحە و قەڵەمت بم
بینووسە لە بۆ ئاکرە و ئامێد و لوڕستان
«باوەندی»و «سەنجابی» و ئافاقی جنووبی
بۆ کوردی پەڕاکەندە لە گەرمێن ولە کوێستان
بۆ میللەتی بێچارەیی بێ ساحیب وسەردار
بە خسووس تەبەقەی کوردی عێراق و عەجەمستان
بۆ ئاتیە فکرێکی بکەن فرسەتە ئەورۆ
تاکەی دەبنە چاولەبەر و ئالەتی دەستان [٢١]

ماکەی قین و ناڕەزایەتی دژ بە دوژمنانی کورد وەختاییێک زیاتر زەق و تۆخ دەبێتەوە کە مەلا مارف کوڕێکیشی بە نێوی «مەلاعەلی»لە ساڵی ١٩٢٤دا، لە شەڕێکی نابەرانبەر لەگەڵ ژاندارمەکانی سەر بە ڕەزاخان لە ناوچەی بۆکان دەکوژرێ. [٢٢]

کۆکەیی هەر وەک لە شێعرەکانی ڕا دەردەکەوێ، توانیویەتی بە چەکی زمان و شێعر، بەرەنگاری زوڵم و سەرەڕۆیی کاربەدەستانی هەندەری و خۆماڵی دەورانی ڕەزا شا بێتەوە و لێیان لە هەڵلا بدا و ببێتە زمانی لە قاودان و نوێنەری ناڕەزایەتی تەواوی ئەو چین و توێژانەی کە لە لایەن ئەمنیە و ئاژان و کاربەدەستانی دەورانی ڕەزاشا، لە گوند و شارەکانی کوردستاندا دەڕووتانەوە.

هەروەک دەزانین ڕەزاشا دوای هاتنە سەر تەختی پاشایەتی لە ساڵی ١٩٢٥، قانوونی سجیل وەرگرتن و بەسەربازبردنی ئیجباری(مەشموڵ) و دواتریش لە ساڵی ١٩٢٧ قانوونی جل گۆڕین بە چاولێکەری لە وڵاتانی ئورووپایی و هاوسەنگی لەگەڵ سیاسەتی کەمال ئاتاتورک لە تورکیا، دەردەکا کە بۆ بە جێگەیاندنی ئەو فەرمانانە، کار بەدەستانی سەر بە ڕێژیم لە تەواوی کوردستاندا، بە شێوەیێکی زۆر زاڵمانە، وێڕای بوغز و غەرەزی میللی لەگەڵ خەڵکی کورد ڕەفتار دەکەن و کار دەگاتە ئەوە کە « مەندیلی مەلایان، شەدەی لاوان، چارشێوی ژنان، ئێفەکی ڕانک و پانتۆڵ لەبەرانیان دەسووتاند...». [٢٣] هەرچەند لێرە ولەوێ گەلێک سەربزێوی و ناڕەزایەتی وەک ڕاپەڕینی مەلا خەلیلی گۆرەمەڕێ لە دژی شەپکەی پەهلەوی سەریان هەڵدا، بەڵام هەژار گوتەنی «...مەلا خەلیل کە شکا دەبوو مەلا و فەقێ ئیجازەیان پێ بێ کلاو لە سەر نەکەن» [٢٤]. مەلامارف لە پارچە هۆنراوەیێکی خۆیدا، سەرەڕای دەربڕینی وەزعی نالەباری ژیان و پیری و هەژاری خۆی، ڕەفتار و ئاکاری دزێوی کاربەدەستانی ڕێژیمی «پەهلەوی»یش لە قاوەدا و دەڵێ:

دەچمە سەر چۆم و خەیابان یەک نەفەس ئاسوودە بم
شەهرەبانی حازرە و داوای کلاوم لێدەکا
سەیری خۆشتر، من کە «مەعرووفم» لە نێو ئەم شارەدا
تازە « احصائیە» داوای ئیسم و ناوم لێدەکا [٢٥]

لێرەدا بۆ ئەوەی هەم ڕێبەران و ڕێڕەوانی شێعر و ئەدەبی موکریان بناسرێ و هەم پلە و پایەی شێعری مەلا مارف وەڕووبخرێ، وا باشە ئاوڕێکیش وە سەر نووسراوەی مامۆستا هێمن بدەینەوە کە سەبارەت بە وی گوتوویەتی:

«لە بیرمە شەوێکی لە دیوەخانی میرزا ڕەحمەتی شافیعی ڕەحمەتی خوای لێ بێ. کۆمەڵێک گەورەپیاو و شێعرناس کە ئەوی لەبیرم مابێ یەکیان مامۆستای مەزن تورجانی زادە بوو، تاریفی ئەو شێعرەیان دەکرد کە مەلامارف بۆ شافیعی ناردبوو، من بە ئەدەب لە سەر چۆک دانیشتبووم و متەقم نەدەکرد. تا گەیشتە ئەم شێعرە:

جائیزەی شێعرم لە تۆ ناوێ مەگەر بارێ ڕەژی
تا سەر و ڕووی دوژمن و بەدخواهی تۆی پێ ڕەش بکەم

ئەو دەم وەدەنگ هاتم وگوتم ئەم شێعرە مانایەکی دیکەشی لە بن دا هەیە ئەویش ئەوەیە کە میرزا ڕەحمەت ئەوەندەی دوژمن و بەدخواە هەیە کە بارێک ڕەژیان دەوێ تا مەلامارف ڕوویان پێ ڕەشبکا. مامۆستا تورجانی زادە تاوێک مات بوو و گوتی: "ئافەریم ڕۆڵە تۆ کێ ی؟ خۆم پێ ناساند گوتی: لە کن کێت خوێندووە؟ گوتم لە خزمەت مامۆستا فەوزی، گوتی: ئەوە بۆیە شتی وا دەزانی.

بەڵێ مەلامارف ئە کەسە بوو کە بەو هەموو زانست و هونەرەوە بە زگێک تێر و بە دووزگانی برسی بوو. دوایەش کە مرد وەک حەریق لە گۆڕستانی مەلا جامی نێژرا و گۆڕی ئەویش وەک گۆڕی هەزاران مەلا و سەید و پیاوچاک بە دەستی "وەرئەهرام" تەخت کرا.» [٢٦]

با لێرەدا ئەوەش بڵێین ئەو «**تورجانی زادە**»یەی کە مامۆستا هێمن نێوی بردووە، ئەگەر هەمان «مەلا محەمەدی تورجانی زادە» سەرنووسەری ڕۆژنامەی «**ڕۆژی کورد**» کە لە لایەن «سمکۆ»وە دەردەچوو، نەبێ؛ ئەحمەدی تورجانی زادەی برایەتی کە خۆی ئەدیبێکی گەورە و خاوەن ناو بووە. ئەو مامۆستایەی «هێمن»یش هەمان **فەوزی ی** بەنێوبانگی خەڵکی سلێمانی و مامۆستای خانەقای شێخی بورهان بووە کە گەلێک نووسەر و شاعیری کوردی پێگەیاندوون.

هەروەک لە پێشدا باسکرا لە نێو ئەو شوێن و بنکە کۆمەلایەتییانەی کە بە ڕاستی ئەخشێکی پڕ بایەخیان لە پەرەپێدانی شێعر و شاعیریدا هەبووە خانەقای بورهان بووە کە «پیاوی گەورە و زانا بەناوبانگەکانی ئەو سەردەمی موکریان وەک مامۆستا فەوزی، سەیفی قازی، پێشەوا قازی موحەمەد، حاجی مەلا موحەمەدی شەرەفکەندی، عەلیخانی ئەمیری بە تایبەتی ئاغا خوێندەوار و زاناکانی فەیزوڵلابەگی هات و چۆی خانەقایان دەکرد و بە مانگ و دوو مانگ لە وێندەرێ دەمانەوە». [٢٧]

یەکێک لەو شاعیرانەی کە دەکرێ وەک پێشەنگی شێعری نیشتمانی و سیاسی موکریان نێوی بێنین کە شوێن پێی لە سەر شاعیرانی دواتری موکریان بە ڕوونی دەردەکەوێ سەیفی قازی یە کە زۆرجار هەر لەو خانەقایە لە کۆڕی شێعر خوێندنەوەدا بەشداری کردووە و بۆ سوختە و فەقێ و موستەعیدان شێعری خوێندۆتەوە. هەرچەند لە شێعرەکانی ڕا ئەوجۆرەی کە پێویست بێ دەرناکەوێ کە لە چ زەمانێکەوە دەستی بە شێعر گوتن کردووە، بەڵام هەرچۆنێک

بێ، ئەو یەکەم شاعیری ئەو قۆناغەیە کە توانیویەتی بە دمەزەردکردنەوە و تیفتیفەدانی خەنجەری شێعری موکریان، دەستپێشخەری شێوازێکی نوێ بێ چ لە باری ناوەرۆکەوە وچ لە باری کاکڵەوە. هێمنی موکریانی سەبارەت بە وی دەڵێ: «... ئەم شاعیرە بە مامۆستای شاعیرانی نیوەی یەکەمی کوردستانی ئێران دەزانم. شاعیرەکانی پێش ئێمەی موکریان وەک شێخ ئەحمەدی سریلاوا و دوکتور شەوقی و خالەمین و سەید کامیل ئەگەر نەشڵێین بیری نەتەوایەتی لەوی فێر بوون دیارە ئوسلوبی لە کارهێنانی وشەی ڕەسەنی کوردی و زمانی شوان و سەپان و جووتیاریان لە وی وەرگرتووە ئێمەش شاعیرەکانی پاش ئەوان وەک هەژار و عەتری گلۆلانی و هێمن پەیڕەوی ئەوانمان کردووە و دیارە شاعیرەکانی لاویش وەک سوارە و هاوار و مەحموودی و مەلا غەفوور ئەم ڕێڕەوەیان بەرنەداوە». [28]

سەیفی قازی سەرەڕای نوێکردنەوەی بیری گەل پەرستی و نەتەوەخوازی ئەحمەدی خانی و حاجی قادری کۆیی، لە باری داهێنانی کێشی خۆماڵی و دەکارهێنانی وشەی پەتی و پاراو، بە یەکێک لە ئەدیبانی گەورە لە قەڵەم دەدرێ کە هەژاری موکریانی لە بارەیدا، دەڵێ: «نازانم خەڵک دەربارەی بەرهەمی سەیف دەڵێن چی. بەڵام من بەش بەحاڵی خۆم بڕوام وایە ئەگەر سەیف تەنیا ساڵی قڕانی نووسیبایە و هیچی ترنا. دەرگای هەرمان و نەمری وەک ئەدیبێکی گەورەی کورد بەروادا کراوەتەوە[بە ڕوودا کراوەتەوە] و لە لای شاعیرە مەزنەکان پاڵپشتی بۆ دانراوە.» [29]

پێموایە حەوجێ بە شیکردنەوە نەکا کە سەیفی قازی لە هۆنراوەی «ساڵی قڕان»دا، ئاکامی سیاسەت و ئاکاری دزێوی ڕەزاشای وەها لە دیمەنی «بەهارێکی زستانی»دا دەربڕیوە، کە کەم شاعیری کورد توانیویە بەمجۆرە دەربڕێ بە تایبەت لە باری وشەئارایی و وێچواندن (تشبیە)و تێخوێنی(تمثیل) و تێبتژی(استعارە) و وێنە(ئیماژ)ی شێعرییەوە کەم کەس دەیگاتێ:

دنیا وا سور بوو لە بەفر و سێخوار
فرمێسکی سوورم بە سپی دێنە خوار
با لە کێو و دەشت خۆڵ وەسەر دەکا
گریانی کێوان بەحران پڕ دەکا
عەرزیش لە بۆمن هێندەی قوڕ پێوا
بەهاری دەگەڵ زستان لێ شێوا
لەگلەک لە گەل کەوت نەما تەتەقی
سیرووش لە سیرە و فیتوو و چەقچەقی
پاک پەشیمانن لە بۆ گەرمێنێ
بۆچ دەهاتنەوە عەمرو نەمێنێ...

ئایا ئەگەر مانای ڕواڵەتیی شێعرەکان بخەینە لاوە و بە نووکی قەڵەمەکەمان بنکۆڵیان بکەین هیچ مانای دیکەمان نادەنە دەست؟ بۆچی نا! دوای ئەوەیکە سمکۆ، بەرەو کوردستانی گەرمێن(١٩٢٦) پاشەکشەی کرد و پاشان سەرلەنوێ گەڕاوە [30]... ئاخیری بە هەر فێڵێک بێ بە دەست ڕەزاشا لە ناودەچێ، کە سەیفی قازی، سەبارەت بە وی گوتبووی:

سمکۆی خودا کە داوە بە مە، ساحیب و ڕەئیس
شوکری بکەین بە زار و زبان و ددان و لێو
مەقسوودی وی ئەمە، کە هەقی مە بداتە مە
تەکلیفی مەش وەهایە، فیدای بین بە نێر و مێو

کەچی ئێستا بە لەناوچوونی بزووتنەوە کوردییەکان و کپ بوونەوەی دەنگی گەلی کورد لە هەموو پارچەکان، سەرسوڕماوی خۆی لە نەمانی هەڵۆی کوردان و زەمانی قەل و قشقەڵان دەردەبڕێ و کولوکۆی خۆی بەم جۆرە لە تەنیایی دیمەنی سروشتێکی بێ ڕەحمدا هەڵدەڕێژێ:

لە بن بەردان مان هەر سەرمازەڵە
لە باغ و باغچان قەل و قشقەڵە
لاڵ بم نابینم لە چیا و لە ڕازان
زیڕەی هەڵۆیان، چریکەی بازان
بەفری بێ وەعدە ڕەشانگی بڕی
ڕەشانگ و سپی پاکیان سەر بڕی
سەربڕا گاشین پاش مانگا بۆرە
لە باتی گاران ڕۆڕۆ و گابۆرە
شین و گابۆرە لە نێو ڕەعیەتی
بە باچوو ڕەنج و سەعی و زەحمەتی

سەیفولقوزات هەر لەم پارچە هۆنراوەیدا، شەڕ و دووبەرەکی نێوان عەشیرەتەکان و بەتێکڕایی ناکۆکی و ناتەبایی گەلی کورد بە زمانێکی جوان و شاعیرانە دەردەخا و وێڕای ئامۆژگارییان، دەڵێ:

شەماڵ و زریان دایم شەڕیانە   ئاغاوەت شڕن، کرمانج قڕیانە
حەیفە میللەتێک شەشهەزارساڵ بێ   نۆکەری ماڵان ڕووت وڕەجاڵ بێ
نۆکەری ماڵان شەرمە لە بۆمە   کۆڵان هەڵگرین بە کۆمە کۆمە
چیدی دوژمنان بە خۆ خۆش مەکەن   بوزوو و کەپەنک باڵاپۆش مەکەن
تاکەی لە دەرکان کز و بڵاو بین   بێ مەزن وگەورە سەر بێ کڵاو بین؟
هەرکەس ئارەزووی ماڵانی هەبێ   وەجاغی کوێر بێ منداڵی نەبێ
ئەو بەدبەختییەی لەکورد ڕوویدابوو   لەبەر نەخوێندن کۆزیان ساوابوو
واجبە خوێندن بۆ دنیا و دینێ   پێغەمبەر فەرمووی بۆ چوونی چینێ
بە گوتە و شانامان میللەت دەمێنن   بە مەزن و گەوران شان دەشەکێنن
دەردی دڵ دەکەم کورت وکرمانجی   حەسەن کرمانجە چی لە دیلمانجی؟
تاریخ هەزار و سێسەد ودوازدە   بیستی فەروەردین داد و بێدادە [30]

سیفی قازی لە پارچە شێعرێکی دیکەیدا کە بۆ دۆستێکی خۆی دەنوسێ، سەبارەت بە هەڵسوکەوت و ڕەفتاری ئەمنیە و گزیرەکانی ڕێژیم لە سەر مەسەلەی سجیل وەرگرتن و مەشمول بردن و کڵاو و شەپکە لەسەرکردن و بەرتیل خواردن، پەتەی زۆڵم و بێ ویژدانی و دزی و فزییان دەخاتە سەر ئاو و دەڵێ:

ئەگەر دەپرسی وەزعی زەمانە   میللەت پەرێشان ئەمان ئەمانە
کاری کوردان هەر، خۆزگە بە پارە   هەر کەس بە دەردێک چوو گرفتارە
جەمعێک بەبیانووی تەجدیدی نەزەر   سەرگەردان کران لە قاپیە و لەدەر
لە ناو مەشمولی کوردی موکریان   کچیان ئارەزوو لە جیاتی کوڕیان
لە خەڵکی دەدەن کوانێ کڵاوت؟   بۆچت لە سەرنا شەدەی بڵاوت
یەکی دی دەگرن سجیلت کوانێ   ماڵی قاچاغت لە سەر دووکانێ؟
توتنی نووسراوت بۆ کوێ بردووە؟   ئیمزای ماڵیەت، کوا وەرگرتووە؟
هێندە پوڵ درا بە بیانووی قشوون   وشتر بە بێگار دەگرن بە قانوون
نە ئاغاوەت مان نە میر و مەزن   هەرزن و بزن چیایە مە زن

لە ساڵی ١٩٢٦ کە سمکۆ بەرەو ڕەواندوز پاشەکشەی دەکا، سەیفی قازی لە شاری ورمێ دەبێ و هەر لەوێ لە ژێر تەئسیری ئەم ڕووداوەدا ڕوو دە خودا دەکا و هۆنراوەیێک دەڵێ. لە بن هۆنراوەکەش بە خەتی خۆی و بە زمانی فارسی ئەو دێڕانە دەنووسێ: «لە تاریخی مانگی ربیع الثانی لە شاری ورمێ بە بۆنەی ڕووداوی سمایل ئاغای شکاک کە خۆی ڕانەگرت و بەرەو ڕەواندوز پاشەکشەی کرد چونکە چەکدارەکانی بە جێیان هێشت، گوتراوە» [31]، کە لێرەدا چەند

شێعرێکی دەخەینە ڕوو:

کــــــوردین و بێ کــــــەسین و لە هەر لایە دەرکـــــــراو
دەســــتێ وە دەس مــــە دە، کــــە لە ڕێت ئێـــمــــە لانەدا
دنیــا کــە ســیجنی مــوئمینە، فــەرمــووت و دات خــەبەر
هەر بۆمــــەیە لەگــــەڵ مــــە، هەر لە ئێــــمــــە ڕوو دەدا
لێــمـــــە نە شـــا و نە ئەمــیــــر، نە ســــەردار و نە وەزیر
نە حــــاکم و نە نایب، نە ســـــەرتیپ و نە ســـــوپا
نیــــــمــانە مــــەرکــەزێکی کــــەوا پاڵی پێــــوەدەین
نە مــــەزن وگــــــەورەیێکی کــــە بۆیان بەرین پەنا
پاڵەســـــــتــۆدان و جــــواب، فـــــرێدان لە پەللەکــــــان
دەست پێـــوەنان، پشــــتــەمله، زلله و گــــێت و نەیا[32]
نە مــــەدرەســــە، نە دەرس، نە عــــیلم ونە ســـەنعــەتێک
زوڵــمــــە لەگــــەڵ مــــە هەرکــــە بە چاوێک نەکــەن نیگا
ئاخــــــر بە زاتی تۆیە ئۆمــــــێــــدی نەجــــاتی مـــــە
ڕازی لە ئۆمــــــەتی تۆ، مـــــیللەتێک بێ فـــــەنا؟![33]

ئەوەی لێرەدا سەرنجراکێشە و زۆریش گرینگە، ئەوەیە کە سەیفولقوزات دوو وشەی «ئۆمەت»و «میللەت»ی بەو پەڕی ژیرانە دەکارهێناوە کە یەکەمیان مانای گشتی و دینی هەیە و دووهەمیان مانای سیاسی، واتە کوردیش هەقی خۆی هەبێ وەک هەموو ئۆمەتی خودا، دەوڵەتی میللی خۆی دابمەزرێنێ. هەر وەک دواتر دەردەکەوێ، ئەم شێوازی نیشتمانپەروەرانەی سەیفی قازی، شەقڵی خۆی لە سەر خەرمانی سووربووی شێعری سەردەمی کۆمار دەدا... کە هیوادارم بتوانم لە دەرفەتێکی دیکەدا ئەو باسە درێژە پێبدەم.

پەراوێزەکان:

١) واسیلی نیکیتین، **کرد و کردستان**، ترجمه محمد قاضی، ص ٥٨٥.

٢) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە:

ـ د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، کوردستان لە ساڵەکانی شەڕی یەکەمی جیهانی دا، کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا ١٩٧٥، ل ٦١تا ٦٣.

ـ کەریم حسامی، **پێداچوونەوە**، ستۆکهۆڵم ١٩٩٦، ل ٢٣تا ٢٩.

ـ ابراهیم افخمی، **تاریخ فرهنگ وادب مکریان**، انتشارات محمدی ـ سقز، ل ١٩٩.

٣) مامۆستا خالەمین، زیدی من کۆکە، **گۆڤاری سروە**، ژمارە ٢٠، ڕەشەمەی ١٣٦٦، ل٢٥.

٤) دکتۆر مارف خەزنەدار، **لە بابەت مێژووی ئەدەبی کوردی یەوە**... بەغدا ١٩٨٤. ئەم پارچە شێعرە هەم لە کتێبی دوکتور مارف خەزنەدار دا ناتەواو بوو، هەم لە نووسراوەکەی خاڵەمین دا(سروەی ژمارە ٢٠، ل٢٥)، بە یارمەتی هەردووک نوسخە ئاوام لێکرووە کە دەیبینن.

٥) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: **نووسراووەکانی دوکتور مستەفا قازی(شەوقی) لە گۆڤاری ژین دا(١٩١٨-١٩١٩)**، گردەوەکۆیی: حەسەنی قازی، مارسی ١٩٩٤، ل ١.

٦) ئەحمەدی شەریفی، دوکتور مستەفا شەوقی، سروە، ژمارە٦٢ خەرمانانی ١٣٧٠، ل ٢١-٢٣.

٧) **سووش**: گیایەکی بۆن خۆشە(هەمبانە بۆرینە: هەژار، ل ٤٢٨). لەم نووسراوانەی کە ئەمن لە گۆڤاری سروە، ژمارە ٦٢، ل ٢٢؛ هەروەها لەگۆڤاری ڕۆشنبیری نوێ ژمارە ١١٢ ساڵی١٩٨٦، ل ٨٥، دیومن، ئەو وشەیەکراوەتە:«سوێسن» و «سەوسەن» کە هەردووکیان هەڵەن و دروستەکەی هەر«سووش»ە.

٨) بەشر(بشرە): نکورویی، گشادەرویی، تازەرویی، فرهنگ معین، ص ٥٤٠؛ لێرەدا وشەی ڕوو بەشر بە واتای ڕووگەش، خۆش ڕوو، ڕووگراوە هاتووە (لێرەدا مانای ڕووهەڵماڵاوی دەدا)؛ کەچی لە ڕێنووس و مانای ئەم وشەیەشدا هەر هەڵە کراوە. بڕوانە سەرچاوەکانی پێشوو(خاڵی ٧).

٩) دەقی ئۆتفسیت، **نووسراوەکانی**... گردەوەکۆیی: حەسەنی قازی، ل٦و٧.

١٠) بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: **زندگی نامە عارف ربانی ... شمس الدین برهانی**، تالیف: ابوبکر خوانچە سپهرالدین، ص ٢٢١ تا ٢٣٦.

١١)د. کەمال مەزهەر ئەحمەد، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٣.

١٢) سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٣.

١٣) بڕوانە:سەرچاوەکانی پەراوێزی خاڵی ٢.

١٤) **ڕۆشنبیری نوێ**، ژمارە١١٢، ساڵی ١٩٨٤، ل٨٣.

١٥) سەرچاوەی پێشوو. ل ٨٤.

١٦) **ایران نامە**، سال چاردهم، شمار ١، زمستان ١٣٧١، ص ١٣٦.

١٧) همەمان سەرچاوە... ص ١٣٧.

١٨) **ایران نامە**، سال سیزدهم، شمارە ٤، پییز ١٣٧٤، ص ٥٣٩.

١٩ **ایران نامە**، سال دوازدهم، شمارە ٣، تابستان ١٣٧٣، ص ٤٨١.

٢٠) کەریمی حسامی، **پێداچوونەوە**، ل ١٤٨.

٢١) بۆ سەرجەمی پارچە شێعرەکە بڕوانە: جەمال نەبەز، **گۆڤاری نیشتمان**... ژمارە١، ل ١٩تا ٢٢، بنکەی چاپەمەنی ئازاد ـ سوێد، ١٩٨٥.

٢٢) ابراهیم افخمی، **تاریخ و فرهنگ**... ل ٤٠٠؛ هەروەها، **خاطرات زندگی پر ماجرای دکتر آسو(چهرە مهاباد)**، ١٣٧٤، ل ١٩٦.

٢٣) مامۆستا هێمن، سروە، ژمارە٣٤، ل ٤٢، بانەمەڕی ١٣٦٨.

٢٤) **مامۆستای کورد**، ژمارە ١١-١٢، هاوینی ١٩٩١، **لە مەڕ ژیان و**... هەژار، ل ٦٧.

٢٥) بڕوانە پەراوێزی خاڵی ٢٣، ل ٤٢.

٢٦) سەرچاوەی پێشوو...

٢٧) هێمن، **تاریک و ڕوون**، ل ٩.

٢٨) هێمن، **پاشەرۆک**، ل ٤١و٤٢، انتشارات سیدیان، ١٣٦٢.

٢٩) هەژار، پێشەکی **دیوانی سیف القضات**، گردەوەکۆیی ـ قازی ئەحمەد، ل ١٠.

٣٠) شێعرەکان لە **دیوانی سیف القضات**، گردەوەکۆیی ـ قازی ئەحمەد، وەرگیراون. لە دیوانەکەدا ساڵی قران و دانانی هۆنراوەکە هەزار و سێسەد وچارەە نووسراوە، بەڵام ئەو دیوانەی کە لەلایەن شادڕەوان دوکتور ڕەحیمی قازی بۆ من بەیادگار ماوەتەوە، لە سەر ئەساسی ئەو نوسخەیەی کە لە باکۆ هەبوو هێندێک شوێنی بە خەتی خۆی گۆڕیوە و یەک لەوانە (چارەە)یە کە کردوویەتە(دوازدە).

٣١) سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦و ٢٧.

٣٢) گێت: وشەیێکی تورکی یە بە مانای بڕۆ، نەیا: وشەیێکی فارسی یە بە مانای مەیە.

٣٣) لە هێندێک شوێن بۆ ڕاستکردنەوەی کێش و ئاهەنگی شێعرەکان، سووکە دەستکارییێک کراوە.